

Частина перша

Мой ранок був прозорий та легкий, як дівоча мрія. Вночі по-лило рясним дощем, а вже на світанку хмари розвіяло, й від недавньої негоди не залишилось і сліду. Тільки калюжі на нерівних хідниках, у яких відбивалося погідне небо, й застигли краплини на молодому листі, немов погублені намистини, нагадували про недавню зливу. А пахощі! Тільки в цю пору і лише після дощу так духмяніють трави. П'яний аромат бузку наповнював ранкове повітря, що вже встигло прогрітися й лагідно пестило Мартине обличчя. Дівчина стала навшпиньки біля одного з парканів, дотягнулася до найближчої гілки й зірвала невеличку китицю бузкового цвіту. Вона не розуміла, чому, але настрої у неї був надивовижу піднесений, хоча наразі й не знаходила пояснення райдужним почуттям, які

збуджували її душу трепетними сподіваннями. Вона ледве стримувалася, щоб не всміхатись сама до себе (бо що подумали б люди?), хоча насправді їй кортіло дарувати радість усім перехожим, які цієї пори поспішали у своїх справах.

Марта йшла на уроки. Щоби добратися до школи, їй щоразу доводилося долати всю Гірку. Так називали ту частину Станиславова¹, що починалася за тунелем біля залізничної станції. Але це був не так тунель, як лишень дорога попід залізничним мостом, одначе кам'яні стіни, що височіли обабіч, справляли враження невеликого підземного коридору. Тунель спорудили давно, ще за Австрії, але ґрунт, вибраний під час прокладання дороги, дотепер височів чималим горбом обабіч шляху при в'їзді в північно-східну околицю міста, давши, властиво, їй таку назву — Гірка. Принаймні так пояснювали старші люди.

Отож того ранку, — а був це травень 1939 року, — Марта, як звично, йшла на заняття, її душа промінилась, а думками вона линула кудись далеко-далеко, у країну солодких мрій.

Не доходячи до крамниці Йося Кока, почула позаду легкі кроки, що наближалися підбігцем. Обернулась — її наздоганяла сусідська Галя.

— Гаразд!² Ти сьогодні вийшла з дому швидше?

— Так, дивись, який день! — примруживши очі, Марта вдихнула на повні груди повітря. — Зачекай, не квапся, маємо час.

Із Галею Ільбою вони часто йшли до школи разом. Хоча вона й була молодшою від Марти, вчилась у четвертому класі, але дівчата товаришували змалку, бо й батьки їхні приятелювали віддавна. Ільби мешкали на тій самій вуличці, що й Мартина родина, в самому кінці Завулкової. Далі, за ними, вже не було будинків, а лише людські городи, за якими — Канада. Чому так називали цю околицю, ніхто точно пояснити не міг. Може, тому, що дуже далеко, фактично,

¹ Івано-Франківськ до 1939 р. мав назву Станиславів, після приходу радянської влади — Станіслав. 1962 року його перейменували на честь Івана Франка.

² Привіт! — форма вітання дітей, здебільшого серед пластунів у тодішній Галичині.

ген за містом, а може, через те, що неподалік була цегельня «Новий світ», — а саме так говорили про загадкову й незвідану Америку, куди вже й з Гірка виїхало кілька родин.

Шлях від дому до школи був довгий, зате рівний: із Завулкової треба вийти на Вовчинецьку, а тоді, не звертаючи нікуди, попри польський костел, який щойно будували, і мимо їхньої церкви, далі — попід тунель, а звідти, не звертаючи, прямісінько до порога жіночої школи сестер василіанок¹.

Школярів на вулиці легко можна було впізнати: дівчата ходили в однакових темно-синіх *мундурках*, на блузочках мали широкий комір, обшитий білою тасьмою, а на голові — беретик із значком та літерою «в» — себто «василіанки». Натомість хлопці мали на оксамитових кашкетах літеру «р», бо ходили до «Рідної школи». Носили вони теж темно-сині однострої з тонкими, трохи яснішими, пасочками вздовж штанів, світлі сорочки і краватки. «Рідна школа» була ще далі, у центральній частині міста, на вулиці Третього Мая.

Одне слово, цього ранішнього часу, давно прокинувшись од сну, Гірка швидко оживала, наповнювалася дзвінками дитячими голосами й гомоном робітного люду, який приступав до звичних щоденних справ, а ще — гуркотом віконниць на крамницях, що їх уже відчиняли, лясканням батогів і вйоканням фірманів, котрі везли крам на ринок, цокотом кінських підків по горбкуватому бруку і лементом собак, які не пропускали далєбі жодної фіри, щоб не обгавкати.

Перед м'ясною крамницею пані Грабальової дівчата прискорили крок, зауваживши на порозі невисокого щуплого парубка, який дивився в їхній бік. Щоранку він приходив сюди на роботу, але перш ніж зайти всередину, деякий час вичікував, коли йтиме Марта. Вона вже звикла до цього, тому наперед придумувала, чим відповісти на парубочі загравання. Степан не подобався Марті, особливо дратував його когутячий голос, отож не шкодувала для нього дошкульного слівця, чи й просто пропливала мимо хлопця мовчки, немов не помічаючи його.

— Зараз щось ляпне, — шепнула Марта, і дівчата дружно розсміялися, вдаючи веселу розмову й демонструючи цілковиту байдужість

¹ Школа при монастирі сестер чину Святого Василя Великого (скорочено — сестер василіанок).

до юнака. Коли порівнялися зі Степаном, той теж розквітнув у широкій усмішці.

— Доброго ранку, красуні! Бачу, гарний настрої маєте? — хлопець попростував услід за ними.

— А чого маємо журитися? Хіба що ти зіпсуєш настрої...

— Чи ж я такий недобрий? Навпаки, ось... — і він простягнув Марті пишну гілку бузку, яку дотепер тримав за спиною.

— Дякую, мені вже подарували, — серйозно мовила дівчина, підносячи до носа свою китичку.

— Ну, то дам малій.

— Диви, який великий! — насупилася Галя.

— Бери-бери!

— Дуже мені треба. Ще й із чужого куща, мабуть...

— Зовсім не з чужого, — хлопець, схоже, образився, — у нас коло хати росте...

Він помітно спохмурнів, і Галі стало його навіть шкода.

— Ну добре, вмовив, — вона взяла з його рук гілочку. — Ади, навіть пахне!

Дівчата знову пирснули, а юнак притишив крок, відтак зовсім зупинився, проводжаючи сміхотух замріяним поглядом.

Степан мешкав на паралельній до Вовчинецької вулиці, в непоказному будиночкові, не так убогому, як занехаяному. Його батько Петро Чир, котрий теж працював у пані Грабальнової, раніше був відомим на всю округу пиячком. Ходив із палицею, накульгуючи на праву ногу, що була коротшою від лівої. Своїм каліцтвом він виправдовував лінощі: ніякої допомоги від нього не було ні в хаті, ні біля дому, геть усе господарство лежало на жінчиних руках, яка терпляче зносила чоловікове неробство. З тих грошей, що він заробляв, до сімейної скарбниці доходили крихти, половину Петро пропивав у шинку. Добре, що хоч інколи приносив кусень м'яса, та, з гонором кидаючи його на стіл, промовляв: «Маєш! Аби-с не казала, що нічого не заробляю! Зрихтуєш на вечерю карманадлі!»

За всеньке життя Петро не набув жодного фаху, фактично, не вмів нічого, не раз пробував зачепитися на якійсь роботі, та ніде

¹ Відбивні (діал.).

довго не втримувався. Востаннє його взяв до себе Приймак, який мешкав неподалік і мав свою масарню¹. Чир переносив коров'ячі та свинячі туші, розбирав їх, мив м'ясо. Діло було нехитре, то ніби справлявся. Та невдовзі Приймак запідозрив, а перед тим ще й хтось із працівників шепнув йому, що кульгавий, ідучи з роботи, частенько прихоплює шматок м'яса або сала. До того ж Приймака дратувало пияцтво Петра — мало якого дня Чир ішов додому тверезий: іще не доробивши всього, що йому було звелено, він уже хитався й заплітав язиком. Отож, дочекавшись відповідної okazji, Приймак звільнив його.

Тоді Чир напросився на таку саму роботу до Грабальнової, послаючись на свій досвід у м'ясарстві. Полька спочатку кривилася — навіщо їй тримати каліку? Тим паче, що вже мала старанного робітника — Василя Ткача. Але Петро погодився на найменшу оплату, вона й узяла його до себе. А невдовзі їй потрібен був працівник для начинювання ковбас, то Чир умовив пані взяти сина: він, мовляв, тямущий і роботящий. Так і опинився Степан у ковбасниці, від ранку до вечора бабраючись у м'ясному фарші, наповнюючи ним тваринні кишки.

Треба сказати, що відколи Чир-старший опинився у польки, він якось змінився, — і багато хто завважив це, — головню в тому, що почав менше пити. Раніше після роботи він одразу йшов до шинку, де на нього вже чекали *кумплі*, а тепер чи не єдиним товаришем для нього став Ткач, з котрим працював у масарні. Вони могли годинами про щось балакати, фільозофувати. Коли це було в них удома, до Дарки долинали уривки фраз — щось про велику Україну, про якихось «потрібних людей» і про Ткачєвого брата, котрий налагоджує «корисні зв'язки». Що це за зв'язки і хто вони, ті «потрібні люди», Дарині було байдуже, головне, що чоловік узявся за розум! Це добре. Он сусідська Зонька вже тридцятку скінчила, а її ніхто не потребує — бо тата-пияка має! Отак і їхня Катря, не дай Боже, могла б просидіти в дівках усеньке життя. Гризота та й годі!

¹ М'ясний цех.

...Якщо попри крамницю Грабальнової Марта намагалася пройти завжди чимскоріш, властиво, через отого причіпливого Степана, то, проминувши продуктову крамницю Кока-батька, а за ним кнайпу¹, вона обов'язково сповільнювала крок біля цукерні, власницею якої була пані Возняк. Майже щодня після школи дівчина заходила сюди, щоб купити цукерків чи напиться газованої води з улюбленим сиропом із рожі, але це був лише привід, бо засолодитися вона могла й у крамниці Синишина, котру щойно минала, та і в Штейновій крамниці, що поблизу її дому. Але Марта заходила саме сюди, у Вознякову цукерню, і лише вона знала, чому.

Ще раніше, років зо два тому, якось потрапивши сюди з подругами, звернула увагу на вродливого хлопця з неймовірно голубими очима, яких дівчина ніколи раніше не бачила. Він стояв за лядою біля власниці, котра саме навчала його, як робити акуратні кульки з морозива й накладати їх у вафельні скляночки. Подруги вибирали й показували пані Возняковій, яке морозиво їм подати, а Марта тим часом не могла відірвати погляду від його очей — уважних, зацікавлених, але сумних. Згодом вона стала частіше навідуватися до цієї крамниці, щоразу натрапляючи на той самий безрадісний погляд, і відтоді чи не найбільшою її мрією було побачити хоч слабенкий промінчик усміху на парубочих устах.

За якийсь час Марта вже знала, що Мирослав — так звали юнака — син власниці крамниці, чий чоловік, Володимир Возняк, помер кілька років тому після раптової хвороби. Хлопець був пізньою дитиною у батьків, і на нього вони покладали великі надії. Але по смерті батька, щойно закінчивши школу, Мирославі довелося облишити думки про дальше навчання, а заходитися допомагати матері у господарюванні, зокрема, в утриманні цукерні, яка, хоч і не давала великих прибутків, та все ж таки була єдиним джерелом їхніх статків, тому роботи вистачало обом їм від рання до смеркання.

Марті Мирослав подобався — у цьому вона призналася собі ще тоді, коли вперше побачила вродливця. Їй приємно було вдивлятися

¹ Кнайпа (від нім. *Kneipe*) — корчма, шинок.

у глибочінь його блакитних очей, лагідних і щирих, спостерігати, як хлопець нахилиє голову набік, уважно слухаючи когось, чути його голос, дзвінкий і чистий. Приємними та добродушними манерами він дуже нагадував свою матір, привітну й добру, яка, на відміну від сина, завжди всміхалася до відвідувачів, хоча робила це радше з чемности, бо і в її очах угніздилася неприхована печаль.

Заходячи в їхню крамницю, Марта жодним словом чи поглядом не видавала зацікавлення юнаком. Та й чи посміла б! Він усе-таки значно старший від неї — років, мабуть, на п'ять, — властиво, зовсім дорослий. Але ж такий милий! Хто заборонить милуватися цим красенем? Хіба ж дорікне їй хтось у цьому? Чи, може, то гріх — милуватися хлопцем, який подобається тобі? Тим паче, коли знаєш, що на більше розраховувати не доводиться. А думку про те, що це, можливо, кохання, вона проганяла від себе як легковажну й нереальну. Яке кохання у чотирнадцять років?! Та все ж мріяла: ну, хоч би однісінький раз глянув на неї якимось інакше, ніж завжди, або сказав бодай одне ніжне слово, що стосувалося б її, а не андрусів¹ і сиропів! Але ця мрія так і лишалась її маленькою таємницею, котру носила зі собою, не ділячись нею ні з ким.

Ось і того прекрасного ранку, ще не дійшовши до улюбленої цукерні, Марта відчула, як її серце знову тьохнуло. Перед школою вона ніколи не вступала туди, а лишень на зворотному шляху, однак усвідомлення того, що він тут, поруч, за цими дверима, щоразу збуджувало її трепетну душу.

Дівчата порівнялись із крамницею, й саме цієї миті двері відчинились, і звідти вийшла пані Возняк. Вона не замкнула двері на ключ, а, причинивши їх, рушила в тому ж напрямку, куди прямували подруги. Отже, хлопець мусив лишитися на господарстві сам. Марта вповільнила крок.

— Стривай, я би щось напилася. Зайдімо на хвилинку.

— Добре, але скоренько, інакше спізнимося, — Галя увійшла вслід за нею.

¹ Вафельні коржі, перемашені згущеним молоком (місу).

Усередині не було нікого, одначе на мелодійний звук дзвіночка, що висів над дверима, відразу ж вийшов Мирослав, несучи зі сусідньої кімнати кілька завиванців на широкій таці.

— Доброго ранку! — він привітався першим. — Чого бажаєте, панно Марто?

Дівчина здивувалась.

— А ви... знаєте, як мене звати?

— Чом би й ні? — хлопець ледь помітно усміхнувся. — Ви ж у нас часто буваєте... Та й як не запам'ятати таких красунь...

Хоча говорив він про них обох, усе ж, зауважила Марта, при тих словах дивився саме на неї. Звісно, мав на увазі її, Галя ж іще майже дитина. Марта відчула, як щоки спалахнули рум'янцем. Зніяковівши, опустила погляд.

— То що будете замовляти?

— Я — нічого, — відповіла Галя.

— А мені... прошу содової води з...

— ...сиропом із рожі — це ваш улюблений. Правда? — Мирослав усміхнувся.

Усміхнувся!

Цей усміх, який Марта вперше побачила на його обличчі, стояв перед її очима протягом усіх уроків. А пополудні, коли поверталася додому і звично зазирнула крізь відчинені двері цукерні, знову побачила його. Мирослав теж помітив її і делікатно помахав пальцями, ще дужче стривоживши її розбурхану душу.

Він до неї усміхався! Це, либонь, щось значить...

* * *

Таким лютим на сина Теофіл Панчишин іще не був ніколи. Від злоти ним аж теліпало. «От паршивий бахур! От свинтус! До чого дожився, пся крев!»

Зеньо плентався позаду батька, насупившись. Знав, що вдома буде сварка. «А чи то вперше! Нічого, тато перебісється і заспокоїться... Воно, звичайно, недобре, що так вийшло, але хто думав...»

¹ Хлопець.

Під тунелем порівнялися з «магістром», який саме повертався з міста. Перед ним брела його донька. «У кожного своє лихо», — подумав Панчишин, минаючи пару.

«Магістром» називали пана Бурчинського, який мешкав на початку Гірки, у першій вуличці позаду церкви. Раніше він був розумним чоловіком, уся його хата закладена книжками, які він, напевно, колись прочитав. Але на схилі літ чоловік ні з того, ні з сього помішався. Зі старої дерев'яної скрині та чотирьох коліщат змайстрував візок, навіщось клав туди купу каміння, накривав його брезентом і щоранку йшов з тим добром аж до фабрики шкір, де було джерело. Донька — їй було років двадцять, з чорним розпущеним волоссям, симпатична, але теж несповна розуму, — завжди йшла на кілька кроків попереду, розгойдуючи відерцем. Отак кожнісінький день — в інший кінець міста по воду.

— Ти можеш іти скоріше! — буркнув Теофіл до сина. — Плентаєшся, мов...

Зеньо зрозумів, кого він мав на думці, тому прискорив крок.

Біля церкви Теофіл, як годиться, зняв капелюха, перехрестився і тут же недобре зиркнув на сина. Зеньові не залишалося нічого іншого, як зробити те ж саме. Якраз тієї хвилі біля них зупинився фіакр, і з нього вийшов отець Костянтин Добрянський.

— Слава Йсу, — гречно вклонився Теофіл.

— Слава навіки Богу, — привітно відказав священник. — Як ся маєте, пане Панчишин?

Із отцем Костянтином Теофіл мав приятельські стосунки, бували колись один в одного вдома, бо батьки їхні зналися віддавна: разом служили ще в австрійській армії, пліч-о-пліч воювали у Сербії.

— Дякую, панотче, аби не гірше! — силкуючись усміхнутися, мовив Теофіл.

— Щось сталося? — священник надто добре знав своїх парафіян, а Панчишина тим більше, щоб не помітити неспокою в його погляді.

— А-а!.. — Теофіл спересердя махнув рукою. — Знаєте, не може все бути гладко...

Добрянський ствердно покивав головою.

— Не хочете висповідатися? — глянув запитливо в Теофілові очі.

— Це його, лайдака, варто б висповідати! — він показав у бік Зеня, посиливши голос, щоби той чув. — Ще й запричастити пареним буком! Іди, я тебе дожену!

Молодий Панчишин, присоромлений, поплівся додому.

— От лайдак! — Теофіл усе ще не міг заспокоїтись. — Уявляєте, отче, його сьогодні забрали в комісаріат поліції! Я саме закінчив нічну зміну, ще з друкарні не вийшов, а мені кажуть: іди в постерунок¹, твого сина арештували! О Господи! Мені аж волосся шторца стало! Що він натворив, думаю, прецінь, не є ні розбишакою, ні...

— Ну так, — погодився Добрянський, — він у вас спокійний хлопець. І що далі?

— Та нічого. Кажуть мені там, у постерунку: «Попереджаємо, що ваш син може погано скінчити, якщо не припильнуєте». Уявляєте, хтось доніс їм, що він читає якісь недозволені книжки! Я їм кажу: не може того бути, я знаю, які книжки в нас удома. Та й узагалі він ледачий до читання!

— Які ж книжки вони мали на увазі? — Добрянський не приховував тривоги.

— От і я їх питаю: які це він заборонені книжки читає? І взагалі, хто бачив? А вони (були зі мною, правда, досить чемні) кажуть: зрозумійте нас, пане Панчишин, ми не стверджуємо категорично, бо не маємо певних доказів, але інформацією такою володіємо. Наступного разу, кажуть, не будемо з ним цю-цю-бабки!.. Вони, видите, інформацію мають! Якийсь сипак² щось наплів, мабуть... Я їм того, звичайно, не сказав, але так воно, напевно, є. Вони, прошу пана, інформаторів усюди мають, — Панчишин стишив голос.

— То вони не сказали, що за книжки ваш Зенко читав?

— У тому й річ, що чіткого пояснення я не отримав. Заборонені книжки, я так думаю, це або якісь націоналістичні, — Теофіл перейшов на шепіт, — або щось привезене з великої України. Соціалістична пропаганда, може? Є тут один пройдисвіт, який баламутить людей...

Отець Костянтин нахмурився.

¹ Відділення поліції.

² Інформатор.